

**Із спостережень над іменним словотвором в актовій книзі
Житомирського гродського уряду 1611 року.**

Словотвір актових книг Житомирського гродського уряду, як і решти подібних писемних пам'яток, характеризується наявністю дериваційних типів, що в подальшому стали продуктивними в українській літературній мові, а також варто відзначити оригінальну словотвірну поєднуваність моделей, не успадкованих українською мовою. В аналізованих документах явно домінуючим для іменників та прикметників є суфіксальний спосіб словотвору. Найчастіше для творення віддієсліних іменників використовується модель – дієслово + транспозиційний суфікс *-ньє*: пов'данье /3/, поклада(н)ю, вказова(н)ю /3/, убра(н)е /6/, посегне(н)е, посаже(н)е /7/, поране(н)е /7/, прислуха(н)я /8/, спале(н)е /8/, злупе(н)е /8/, вивоже(н)я /10/, w(т)бира(н)я /10/, w(т)данья и заплаче(н)я /10 зв./, розказа(н)емь /12/, поми(р)кова(н)е, успокое(н)е /18/, погамованья /17 зв./, захованья /18 зв./, спо(л)кова(н)е /22/, узнанье /22/, ε(з)дчє(н)є 24, в року второ(м) о(т) сложє(н)я /108/, ку *усправє(д)ливенью* 70, позабияне /8/, змо(р)дованье /27/, чиненье /27 зв./, де(р)жа(н)е, ужива(н)е /44 зв./,

рідше *-тьє*: выби(т)е, поби(т)е 24, за(с)та(т)я /24 зв./ *ви(и)стью*, зє(и)с(т)ю 142, *на(и)стя* 'нашестья' 132 зв.

З інших словотвірних моделей до активновживаних слід віднести утворення із суфіксами:

-ств-: рыще(р)ства /16 зв./, па(н)ствь /16 зв./, лотро(в)ство(мь) /17/, товариства /17/, лако(м)ства /17/, лупе(з)ствы /17/, убо(з)ства /17 зв./, мнозствомь /18/, воево(д)ство /19 зв./, подобе(н)ство /20 зв./, *небє(с)печєньство* 37 зв., по(с)лушенъство /40 зв./,

-ник-: уряднику /3 зв./, уча(ст)никовь /7/, служе(б)нику /11/, ру(д)никовь /17 зв./, розбо(и)ни(к) /16 зв./, помочникь /31/,

-ьк-: скры(н)ку /5 зв./, по(д)шивкою /6/, мужа(т)ки /16 зв./, бо(ч)це /21/, замочокь /8/, штучокь /7/, во(ж)ки /28 зв./,

-ост-: пи(л)но(ст) /4 зв./, срокго(ст)и /11 зв./, при(с)то(и)но(ст) /16 зв./, (х)тиво(с)ти /17/, присто(и)но(ст) /17/, бы(т)но(ст) /26/, принадле(ж)ности /34/,

-ьк-: пожитокь /6/, поступокь /11/, ста(т)ку /8/, мешокь /12/, выросто(к) /13 зв./, *побудкою* была (від побудити) 'тут про людину, що намовляла, побуджувала до певних дій' 132 зв., шацунок /42/, учиньку, припа(д)ку, фрасунько(м) /42 зв./,

-иц-: белиц /6/, светлицы /8/, ручни(ц) /18/, рукавицы /28/,

-ечк-: мeste(ч)ко /8/,

-ьц-: заступцовъ /10/, посла(н)ца /11/, мeстьцахъ /17/, здра(и)цы /18/, дe(р)жа(в)ця 'власник землі' 70, вла(с)ному шкo(д)ци 108, понeдeлeць 116, виволанe(ц) /24 зв./, злочи(н)цo(в) /35/,
-ьб-: ли(ч)бы /16 зв./, стрe(л)бу 'процес' /18 зв./, , личбe /18 зв./, грo(з)ба 132 зв.,

Поодинокими для творення нових іменників відзначимо випадки вживання таких суфіксів:

-ан-: топорищанe /19/, аньдриeвля(н) 'жителів Андріїва' 20,

-j-: ни(в)e /13/,

-зн-: боя(з)нъ /17/,

-дл-: бы(д)ло /17 зв./,

-ск-: назвиска /5/,

-ьн-: вя(з)невъ /40/,

-ин-: поганинъ /17/,

-ин-: синeтина /28/, долина(х) /41 зв./,

-ун-: oпeкy(н) /8/,

-eж-: грабeжи /7/,

-yг-: вoлoцy(г) /17/,

-тяй-: гo(л)тyе(в) /17/,

-ич-: дeдич /44/,

Із прикметникових суфіксів до найчастотніших в аналізованій пам'ятці варто віднести:

-н-: вин(н)а /4 зв./, шляхe(т)ны(и) /24 зв./, спo(л)ного /24 зв./, пa(н)цe(р)ны(и) /28 зв./, сребр'ьными /42/, ш+n, тамoшнeму /32/, oнoгдaшнe(и) дe(н) 132 зв.,

-ьк-: кyпe(ц)ки(и) /5/, мужи(ц)ки(х) /6/,

-ьск-: ту(р)ски(и) /6/, пoгa(н)ски(и) /16 зв./, любe(л)ски(и), тpибyнa(л)ски(и) /24 зв./, гo(с)пoдa(р)скoгo /25 зв./, вo(з)нo(в)ски(и) /27 зв./, нeбo(ж)чикo(в)ски(и) /36 зв./,

-oвн-/oвaн-: цви(т)кoвaны(х) /5 зв./, кгвa(л)тo(в)нoе /9/,

-oв-: вpядoвы(х) /20 зв./, пoнeд'лькoвы(и) 72, нa po(ч)кa(х) гeнвapoвы(х) 68, пoлoвyю /28/, кpижoвo(м) /30 зв./,

-aв-: кpывaвыe /28/,

-лив-: збpo(д)ливy(м), здpa(д)ливy(м) /19/, yсчипливyми /31 зв./, плa(ч)ливy(м) /40 зв./,

-eчн-: сeнe(ч)ныe дв'ѣри 123,

-j-: бapaни(и) /28/, лиси(и) /28 зв./, кyни(и), coбoли(и) /42/,

-aст-: мьшa(с)тoгo /28 зв./,

Префіксальний іменний словотвір у пам'ятці – явище швидше спорадичне. Випадки творення іменників та прикметників за допомогою префіксів одиничні: oкpик /7 зв./, пpипo(з)вы /7 зв./, нeпpиятe(л) /16 зв./, вcтy(д) /17/, злyпe(з)цы /17 зв./, oстaтoкъ /18/,

не(ц)нотливы(и) /18 зв./, нехре(с)тянськую /42 зв./, не(с)часливо(м) /42 зв./,

Рідко трапляється і суфіксально-префіксальний спосіб: потва(р)ная /7 зв./, неви(н)ности /7 зв./, паробка /15 зв./.

Після суфіксації за частотністю вживання йде безафіксний спосіб творення нових іменників: росправу /4/, позо(в) /7/, по(д)писомъ /7 зв./, нае(з)дъ /8/, погре(б) /15/, заслона /16 зв./, помо(ч) /16 зв./, згубы /16 зв./, лупы /17/, нагороде /18/, умы(с)ль /18 зв./, мо(р)ды /19/, ро(з)руху /19/, здобычи /19 зв./, мо(р)ды /27/, ро(з)бо(и) /35/,

Нерідко писарі актових книг використовують деривати, утворені способом складання: сеножати /3 зв./, темно-тисавы(и) /15 зв./, злотоглововы(х) /42/, самопу(ст) /17/, милосе(р)дья /17 зв./, е(д)носта(и)ны(м) /20 зв./, доброво(л)но(и) /21/, частокро(т) /23/, *правдоживо(т)я* 130, *середпо(с)тя* посту 139 та зрощення: *одина(д)цато(м)* /3/, *шестогона(д)ца(т)* /9/, *ко(л)кодеся(т)* /15/, *второгона(д)ца(т)* /16 зв./, *по(л)чва(р)та* /17 зв./, *по(л)мили* /17 зв./, в да(л)шомъ зло(м) *пре(д)сезья(т)я* своемъ /17 зв./ ски(л)куна(с)ту /18/.

Номени *небо(ж)чикъ* /8/, *зобопо(л)ныхъ* /11/, *святотроє(ц)киє* 151, *мужобо(и)ство* 70, рукоданого /32/, чужозе(м)ци /37 зв./, утворені контамінованим способом – зрощення/складання + суфіксація.

Інших способів деривації похідних субстантивів та ад'єктивів у пам'ятці не виявлено.

Як видно із наведених прикладів мова пам'ятки досить повно відображає різноманітні способи і засоби творення іменників та прикметників. Всі вони стали здобутком української національної мови, а більшість – літературної. Такі ж дериватори відзначають дослідники і в інших документах XVI-XVII ст. [1; 2: 140-180]. Разом з тим у ряді випадків спостерігаємо досить оригінальні новотвори. Так, найактивніше виявляється в пам'ятці суфіксальний іменниковий словотвір із формантом –нъє (-анъє, -енъє). В подальшому цей суфікс (в українських граматиках нині виділяються –інн-, -анн- [4///]) став досить продуктивний і в українській літературній мові. Проте, як показує матеріал досліджуваних справ, на початку XVII ст., як і в попередні епохи, віддієслівні іменники за цією моделлю творилися значно активніше [3:79-91]. Складається враження, що для писарів обмежень при творенні віддієслівних іменників не існувало. Від будь-якого дієслова творився за існуючою моделлю іменник: сплодити > спложенъє, усправедливити > усправедливленъє, заплатити > заплаченъє, узнати > узнанъє, злупити > злупенъє тощо. При цьому на межі морфем відбувалися різноманітні фонеморфологічні процеси: посаже(н)е /7/, вывоже(н)я /10/, в року второ(м) о(т) *спложє(н)я*/108/ – чергування д//ж. При

творенні слова *ε(з)δчє(н)ε* /24/, писар, очевидно не міг графічно точно передати складну артикуляцію нових звуків, що постали внаслідок деривації на межі кореня і суфікса. Дериват ку *усправє(δ)ливєнью* 70, треба думати, утворився від похідного відприкметникового дієслова справедливий > усправедливити, яке не фіксується у давньому словництві [5], однак у сучасному із семантикою 'виправдовувати' вживається [6].

Деякі іменникові та прикметникові новотвори, очевидно, на час написання пам'ятки були поширені, але пізніше були витіснені або іншими дериваційними моделями, або взагалі іншими словами: *нєбє(с)пєчєнъство* 37 зв., *по(с)лушенъство* /40 зв./, *белиц* /6/, *вла(с)ному шко(δ)ци* /108/, *понєдєлєць* /116/, *гро(з)ба* /132 зв./, ./, *понєдѣльковы(и)* /72/.

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). К., 1993.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. К., 1978.
3. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV- першої половини XVII ст. К., 1991.
4. Сучасна українська літературна мова
5. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. В 3-х томах. М., 1989; Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. К., 1977.
6. Словарь української мови Бориса Грінченка. У 4-х томах. К., 1977. – Т.4. – С. 358.